

TEFSİRDE TENEVVÜ VE TEZÂD İHTİLÂFI AYRIMININ YETERSİZLİĞİ

Ferruh KAHRAMAN *

Özet

Tefsirde farklılıklar ihtilâf olarak adlandırılmaktadır. Bu farklılıkların ihtilâf olarak adlandırılması çok önemlidir. Çünkü ihtilâf, hem olumlu hem de olumsuz ikili bir anlama sahiptir. Bundan dolayı tefsirde makbul olan farklı yorumlarla makbul olmayan farklı yorumlar ihtilâf olarak adlandırılmaktadır. Tabiûn döneminden sonra re'y ile tefsir artmış ve bunun bir sonucu olarak te'vil problemi ortaya çıkmıştır. Te'vil probleminin sonucunda da ilk dönem ihtilâfları, daha çok batıl ve fasid te'viller şeklinde, hicrî sekizinci yüzyıldan itibaren de tenevvü ve tezâd kavramlarıyla ifade edilmiş ve ihtilâf tümüyle reddedilmemiştir. Bu makalede, şimdiye kadar ihtilâf üzerine yapılmış tasnifler değerlendirilmiş, özellikle tenevvü ve tezâd ayrımının yetersiz olmasından dolayı bunun yerine daha açık ve kapsamlı terimler bulunmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, ihtilâf, çeşit, tenevvü, te'vil.

Abstract

The Deficient of Variety and Contradiction Discrimination in Qur'anic Exegesis

Different interpretations in Quranic exegesis is called disagreement (*ihtilâf*). It is important that the differences are called disagreement. Because the term of disagreement bears both positive and negative meaning. In tafsir tradition, acceptable and unacceptable interpretations are regarded as disagreement. If we look at the studies of Quranic disciplines, disagreements are called as invalid, *fasid* and null, *batil*. After tabii period, reasoning and te'vil developed and as a consequence the problem of tevil emerged. In early period, disagreements were regarded as batil and fasid; after 8th century were regarded as variety, *tenevvü* and contradiction, *tezâd* and disagreement was not totally rejected. After this period, the disagreements were categorized in two categories: *tenevvü* and *tezâd*. In present study, the categories concerning disagreements studied until now are examined. Finally it is pointed that the categorization is problematic and new terminology is stated.

Keywords: Qur'anic exegesis, disagreement, variety, contradiction.

* Yrd. Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

İhtilâf kelimesi Arapça'da çok geniş bir anlama sahiptir. Kelimenin kökü olan sülâsî *halefe* ve müştakları sözlükte "geriye döndü",¹ "süt vb., yemekler bozuldu",² "oruçlu olan birisinin ağzı fena halde koktu",³ "çocuk babasının ahlakını takip etmedi, onun yolundan gitmedi",⁴ "arkadaşlarından geri kaldı",⁵ "bozgunculuk yaptı"⁶ gibi anlamlara gelmektedir.

Halefe'nin iftiâl babıdan kullanımı olan *ihtilâf* "birliğin oluşmaması"⁷ ve "iki kişinin birbirini söz ve davranışlarında, ötekinin aksini ilzam etmesi" anlamına gelmektedir.⁸ Bunun yanında ihtilâf, "bir tek görüşün bulunması gereken yerlerde birden fazla görüşün bulunmasıdır."⁹ Diğer bir ifadeyle ihtilâf, "bir konu hakkında serdedilen pek çok görüş ve bunlar arasındaki ayrılıklar" şeklinde anlamak da mümkündür.¹⁰

İhtilâf ittifakın yani birlik ve beraberliğin zıddı olup "görüş ayrılığına düşmek, uzlaşmamak" veya "farklı görüşlere sahip olmak" ma'nâsına gelir. İhtilâfta, her zaman farklı görüşler karşısında içlerinden birini daha güçlü ve zayıf olarak nitelendirmeyip tarafsız kalmayı da ifade eder. Bunun yanında sağlam veya zayıf olsa bir tarafa temayülü de yansıtmaktadır. Bun-

- 1 Râğîb el-İsfehânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* tahk.: Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts. s. 155; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1990, c. 9, 82; Mecduddin Muhammed b. Ya'kub el-Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1987, s. 1042.
- 2 İbn Manzûr, *age*, c. 9, s. 92; Muhibiddîn ez-Zebidî, *Tâcu'l-ârûs min cevâhiri'l-kâmus*, tahk.: Ali Şibrî, Dâru'l-fikr, Beyrut 1994, c. 12, s. 195; Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s. 1044; Hasan Said el-Kermî, *el-Hâdi ilâ luğati'l-Arab*, Dâru Lübnan, Beyrut 1991, c. 1, s. 661.
- 3 İbn Manzûr, *age*, c. 9, s. 93; Zebidî, *age*, c. 12, s. 195; Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s. 1044; Kermî, *age*, c. 1, s. 661.
- 4 İbn Manzûr, *age*, c. 9, s. 88; Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s. 1044, 1045.
- 5 Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s. 1045; Kermî, *age*, c. 1, s. 661.
- 6 Zebidî, *age*, c. 12, s. 195.
- 7 Feyrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît*, s. 1045; Kermî, *age*, c. 1, s. 662, 664.
- 8 Mecduddin Muhammed b. Ya'kub el-Feyrûzâbâdî, *Basâiru zevi't-temyîz, el-Mektebetü'l-ilmîyye*, Beyrut, ts., c. 2, s. 562; Kermî, *age*, c. 1, s. 662.
- 9 Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yay., İstanbul 2002, s. 41.
- 10 İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, tahk.: Abdülkadir Atâ, Müessesetü kütübî's-sekâfiyye, Beyrut 1998, s. 35.

dan dolayı belli ölçüde olumluluk ifade eder.¹¹

Tefsîrde ihtilâfı, İbn Kuteybe (ö.276/889) bazen tenâkuz kelimesine yakın anlamda kullanmıştır.¹² Tahavî (ö.321/933) ise meseleyi rivâyetlerle ilgili değerlendirip, ihtilâfı rivâyetlerin birbirleriyle çelişmesi,¹³ isnatların çelişkili olması¹⁴ ve âlimlerin ihtilâf etmesi şeklinde ifade etmiştir.¹⁵ Dolayısıyla ihtilâfla tenâkuz yakın anlamda kullanılabilir. Ancak bunlar arasında bazı farklar vardır. Bu farkların en önemlisi umûm-husus farklılığıdır. İhtilâf, tenakuza nazaran daha geniş bir anlama sahiptir. Dolayısıyla tenâkuz, ihtilâfın bir çeşididir denilebilir. İhtilâfla tenâkuz arasındaki umûm-husus farklılığı tezâd için de söz konusudur. İhtilâf kelimesinin anlamına bakıldığında onun tezâddan daha şümulü olduğu görülür. Her zıt ihtilâf kabul edilirken her ihtilâf zıt kabul edilmez.¹⁶

İhtilâfın terim anlamı ise, “bir kişinin söz veya davranışlarında diğer insanlardan veya topluluklardan farklı bir yol takip etmesi” olarak tanımlanmıştır.¹⁷ Eğer bu görüşler birbirleriyle tezâdlık içeriyorsa insanları tartışma ve çekişmeye götürdüğü için ihtilâf, bazen mecâz olarak *münazaa* ve *mücâdele* anlamında da kullanılmaktadır.¹⁸ Bunun için insanlar ve âlimler arasındaki anlaşmazlık, çatışma ve mücâdeleler hep bu kavramla ifade edilmiştir.¹⁹

İslâmî ilimlerin pek çok alanında ihtilâf literatürüne dair eser görülmektedir. Fıkıh ve fıkıh ilminin bütün alanlarında ihtilâfa dair eserler kaleme alınmıştır.²⁰ Fıkıhtan sonra ise nahiv ilmi gelmektedir.²¹ Bunu hadîs²² tefsîr

11 Şükrü Özen, ‘Hilaf’, *DİA*, İsam Yay., İstanbul 1988, c. 17, s. 527.

12 İbn Kuteybe, *age*, s. 105, 132, 167.

13 Ebû Cafer et-Tahavî, *Şerhu müşkili'l-âsar*, neşr.: Şuayb Arnaût, Müessesetü’risâle, Beyrut 1994, c. 3, s. 61.

14 Tahavî, *age*, c. 3, s. 126.

15 Tahavî, *age*, c. 3, s. 127.

16 İsfehânî, *Müfredât*, s. 155.

17 İsfehânî, *age*, 155-157; Feyrûzâbâdî, *Basâir*, c. 2, s. 562; Şükrü Özen, “İhtilâf”, *DİA*, İsam Yay., İstanbul 2000, c. 21, s. 565-568.

18 İsfehânî, *age*, s. 155; Özen, “Hilaf”, c. 17, s. 527.

19 Özen, ‘Hilaf’, c. 17, s. 527-538; Özen, “İhtilâf”, c. 21, s. 565-568.

20 İbn Cerîr Ebû Cafer et-Taberî, *İhtilâfu'l-fukahâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, ts.; Ebû Bekir Ahmed b. Ali Râzî el-Cessâs, *Muhtasarü ihtilâfi'l-ulemâ li't-Tahâvî*, neşr.: Abdullah Nezîr Ahmed), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1995; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf*, neşr.: Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1997.

ve kelâm ilmi takip etmektedir.

Bu makalede ise tefsîrdeki farklı görüşlerin ulûmu'l-Kur'ân müellifleri tarafından nasıl çeşitlendirildiği üzerinde durulmuştur. Bunun için öncelikle ulûmu'l-Kur'an, tefsîr usûlleri, tefsîr mukaddimleri, ihtilâflar ve reddiye üzerine yazılmış önemli eserlere başvurulmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in açıklanması ve yorumlanması noktasındaki ihtilâflar ele alınmakla beraber özellikle tefsîr usûlcülerinin ihtilâfı tasniflemelerine değinilmiş, daha sonra bunların kritiği yapılmış, en sonunda da alternatif bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

1. Tefsîrde İhtilâf Çeşitlerinin Ele Alınışı

Kur'ân bünyesine ait ilimler olarak kabul edilen ulûmu'l-Kur'ân, tefsîr usûlü ve tefsîr mukaddimelerinde ihtilâfın tanımının, çeşitlilik üzerinden tenevvü ve tezâd olarak yapıldığı görülmektedir. Bu gelenek asırlarca devam ettirilmiştir. Son dönemde tefsîrde ihtilâflara dair müstakil eserlerde ise ihtilâfın tanımı yapılıp olmuş, ihtilâfların mahiyeti, çeşitleri ve sebepleri gibi konular geniş bir şekilde ele alınır olmuştur. Bu bölümde kronolojik sıraya bağlı kalınarak tefsîr mukaddimleri, ulûmu'l-Kur'ân, tefsîr usûlü ve ihtilâfa dair müstakil eserlerde ayrı başlıklar halinde âlimlerin ihtilâf çeşitleri ve tasniflerine yer verilmiştir.

1.1 Tefsîr Mukaddimlerinde İhtilâf Çeşitleri

Bazı müfessirler, tefsîrlerinin mukaddimelerinde ulûmu'l-Kur'ân'ın bazı konularına yer vermişlerdir. Bunların başında Kur'ân'ın nüzülü, kırâatı, yazılması, toplatılması, çoğaltılması, faziletleri, i'râbı ve nâsîh mensûh gibi konular gelmektedir. Bunların yanında bazı müfessirler kısaca da olsa tefsîr ihtilâflarına değinmişlerdir.

İslâm tefsîr tarihinde Taberî (ö.310/923) *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* aslı eserinin mukaddimesinde ihtilâflarla ilgili, çeşitlerine değinme-

21 İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-nehviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, tahk.: Muhyiddin Abdulhamîd, Matbaatu's-seâde, Mısır 1955.

22 Buhârî, *es-Sahîh*, Husumât 1; Bk. İsmail L. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları*, İslâmî İlimler Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1982.

den bazı açıklamalarda bulunmuştur. O, tefsîrde örnek olarak ihtilâflı konulardaki rivâyetlerin hepsini vermiş ve sonra da kendi görüşünü ortaya koymuştur.²³ Meselâ, âyetlerle örneklendirme yoluna giderek İsrailoğullarının ölüye vurup da onun dirilmesi ile emredildiği sığırın belirlenmesi,²⁴ Hz. İsa'ya indirilen sofradaki yiyeceklerin neler olduğu,²⁵ Yâsîn sûresindeki şehrin uzak tarafından gelen adamın nasıl olduğu gibi²⁶ pek çok konuda farklı görüşlerin olduğunu belirtmiş ve bu konu üzerinde önce mukaddimede sonra da ilgili âyetlerin tefsîrinde farklı değerlendirmeler yapmıştır. Ancak ihtilâf çeşitlerine değinmemiştir.

Mukaddimesinde ihtilâflara değinen başka bir müfessir de İbn Atiyye (ö.546/1151)'dir. O, ihtilâfları, re'y ile tefsîr bağlamında değerlendirmiş, rey (batıl re'y) ile tefsîri yasaklayan hadisleri âlimlerin görüşlerini göz ardı ederek ve gerekli ilimlerden yoksun bir şekilde kendi görüşüne göre tefsîr yapanlara hamletmiştir.²⁷ Dolayısıyla tarihî rivâyetleri ve tefsîr için bilinmesi gereken ilimleri öğrendikten sonra rey ile tefsîr yapmanın hiçbir mahzuru olmadığını ifâde etmiştir.²⁸ Onun bu açıklamalarından ihtilâfların batıl ve sahih bağlamında ikiye ayırdığı anlaşılmaktadır.

Kurtubî (ö.671/1272) ise mukaddimesinde tefsîrdeki ihtilâfların daha çok sebepleri üzerinde durmuş bunların da iki ana nedenden kaynaklandığını ifâde etmiştir. Birincisi; kişinin kendi görüş ve maksadına delil getirmek için Kur'ân'ı, rey ve hevasına uygun olarak te'vîl etmesi; diğeri de kişinin Kur'ân'ın garipleri, mübhem lafızları, ihtisâr, hazf, ızmâr, takdîm ve te'hîrle ilgili nakilleri bilmeden yani tefsîr usûlü kurallarını göz ardı edip zâhirî Arapça'ya göre tefsîr yapmasıdır. Kim Kur'ân'ı zâhirî Arapça ile yorumlar ve mücerret Arapça bilgisi ile mânâlar vermeye çalışırsa çok hatalar yapar,²⁹

23 İbn Ceñir, Ebû Cafer et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, Daru'l-fikr, Beyrut 1995, c. 1, s. 63, 64.

24 Bk. Taberî, *age*, c. 1, s. 478, 488.

25 Bk. Taberî, *age*, c. 5, s. 173-182.

26 Bk. Taberî, *age*, c. 12, s. 188-190.

27 Ebû Muhammed Abdulhak İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîrfl-Kitâbi'l-Azîz*, Katar 1977, c. 1, s. 28, 29.

28 İbn Atiyye, *age*, c. 1, s. 28, 29.

29 Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, Mısır 1967, c. 1, s. 33, 34; Muhammed Aydın, "Âyetleri Yorumlamada Düşülen Hatalar Üzerine Bir İnceleme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:

demıştır. Dolayısıyla Kurtubî ihtilâf çeşitlerine değinmemiştir. İbn Cüzeyy el-Kelbî (ö.741/1340) mukaddimesinde tefsîrdeki ihtilâfları üçe ayırmıştır. Bunlardan birincisi mânâ aynı olmakla beraber ibarede/ifadede olan ihtilâf; ikincisi âyetin daha iyi anlaşılması için farklı örneklendirmelerden kaynaklan ihtilâf; üçüncüsü ise, bir âyetin mânâsında meydana gelen ihtilâflardır ve burada tercih söz konusudur. Tercih söz konusu olduğundan dolayı da burada ihtilâftan ziyade hilâf cerayan etmektedir.³⁰ Dolayısıyla mukaddimesinde İbn Cüzeyy el-Kelbî'nin ihtilâfı, tenevvü, nisbî tenevvü/örnekleme ve hilâf olarak çeşitlendirdiği görülmektedir.

İbn Kesîr (ö.774/1373) tefsîrinin mukaddimesinde tefsîrdeki ihtilâfları tabiûn tefsîri bağlamında ele almış, çeşitlerine hiç değinmemiştir. İhtilâfları sadece tabiûn dönemi ile sınırlandırdığı için bunları lafızlardaki farklılıklar olarak görmüştür. Ona göre bunlar ihtilâf olmayıp âyetlerin mürâdifiyle (nâziri) ya da aynı lafızla (lâzımı) açıklamalarıdır. Bir âyetteki kelimeler ister aynı lafızlarla açıklansın isterse de mürâdifleriyle açıklansın bunlar aynı anlam ve maksadı ifâde ettikleri için hakîki ihtilâf değildir.³¹ Onun bu açıklamalarından tefsîrde ihtilâf olduğu anlaşılacakla beraber bunlar daha çok tenevvüdür.

1.2. Ulûmu'l-Kur'ân'da İhtilâf Çeşitleri

Ulûmu'l-Kur'ân, sözlükte "bilmek ve anlamak"³²; ıstılahta ise "bir konuyu delilleriyle tam olarak anlama" mânâsına gelen ilm'in cemi ulûmla Kur'ân kelimesinden meydana gelen bir izafet terkididir.³³ Bu alandaki müstakil eserlerden Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasına kaynaklık eden ilimler anlaşılmalıdır. Kur'ân ilimleri kısaca "Kur'ân'ın inişi, tertibi, toplanması, kitabeti, okunması, tefsîri, i'cazı, nâsih-mensûh açısından olası istifhamları

4; s. 113-144.

30 İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzil*, Dâru'l-kütübî'l-hadise, Kahire 1973, c. 1, s. 11.

31 Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, Beyrut 1993, c. 1, s. 4,5.

32 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 12, s. 417.

33 Tahânevî, Ali el-Fârûkî, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, neşr.: Ali Dahrûc, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1996, c. 2, s. 1055.

gideren ilimler” olarak tanımlanabilir.³⁴

Hicrî ikinci asırdan itibaren tedvîn edilmeye başlayan Ulûmu'l- Kur'ân, ilk dönemler esbâb-ı nüzûl, nâsîh-mensûh, garîbü'l-Kur'ân vb. konuları bilmekten ibaret olmuştur. Bunlar Zerkeşî (ö.794/1392) ve Suyûtî (ö.911/1505)'nin eserleriyle mukayese edildiğinde tefsîr usûlü niteliğinde kalsa da söz konusu ilimlerin ilk örneklerini oluşturmaktadır. Ulûmu'l-Kur'ân'a dair ilk eser hicrî ikinci yüzyılda Abdullah b. Vehb'in *el-Câmi' ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri gelmektedir. Onu hicrî üçüncü yüzyılda Hâris el-Muhâsibî (ö.243/857)'nin *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân* adlı eseri takip etmektedir. Bundan sonra hicrî beşinci asırda Ali b. İbrâhim el-Hûfî (ö.439/1038) tarafından kaleme alınan *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* gelmektedir³⁵. Daha sonra Zerkeşî (ö.794/1391)'nin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Suyûtî (ö.911/1505)'nin *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserleri gelmektedir.

Bu eserleri incelediğimizde ihtilâf çeşitlerine Zerkeşî ve Suyûtî'nin yer verdiğini görmekteyiz. Zerkeşî ihtilâfları, müfessirlerin âyetlerde ifâde edilen mânâları kendilerine ulaşan rivâyetlerle ve onların kendi şahsî yapılarına göre farklı açılarla ve temsillerle açıklamalarıdır³⁶ diye tanımlamaktadır. Daha sonra ihtilâf çeşitlerini Zerkeşî tennevü ve tezâd üzerinden yapmaktadır. Suyûtî de tefsîrde ihtilâfları değişik açılardan irdelenmiştir. Ona göre selef tefsîrinin ihtilâfları genellikle bir müfessirin âyetten anladığı mânâyı, hocasından farklı olarak ifâde etmesi ve umûmi mânâdaki bir kelimenin temsil yoluyla bir yönünü açıklaması, umûmî veya husûsî mânâsında herhangi bir sınırlamaya gidilmeksizin, muhataba sadece kelimenin mânâsının hatırlatılmasıdır.³⁷ Dolayısıyla Suyûtî'nin bu ifadelerinden tefsîrdeki ihtilâflar daha çok tenevvüdür. Ancak onun eseri baştan sona irdelendiğinde pek çok tezâd ihtilâfı örneklerine rastlanmaktadır. Kısaca, onun tezâd ihtilâflarını ihtilâf değil de batıl ve fasit te'vîl şeklinde yorumladığı anlaşılmaktadır.

34 Zürcânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-Kur'ân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, Mısır h. 1372, c. 1, s. 28.

35 Zürcânî, *age*, c. 1, s. 28.

36 Bedreddin Muhammed Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, y.s. 1957, c. 2, s. 159, 160.

37 Celâluddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru't-turâb, Kahire 1985, c. 3, s. 176-180.

1.3 Tefsîr Usûlünde İhtilâf Çeşitleri

Tefsîr Usûlü Kur'ân'ı doğru ve amacına uygun olarak anlama yolu ve yöntemi ile ilgili düzenli bir bilgi olarak tanımlanmaktadır. Sahabe ve tabiûn döneminde şifahi olarak oluşturulan, tebeu tabiîn döneminde yazıya geçirilen ve günümüze kadar gelen; ilk örneğini Şâfiî'nin Risalesi'nin teşkil ettiği "Fıkıh Usûlü" aynı zamanda bir "Tefsîr Usûlü" ve "Kur'ân'ı anlama ameliyesi"dir denilebilir. Tefsîr, ilim olarak Kur'ân'ı anlamaya ve açıklamaya yönelik faaliyetler bütünüdür.

İmâm Şâfiî (ö.204/819) "Risâle"sinde, ihtilâfın ikiye ayrıldığını bunlardan ilkinin haram; ikincisinin ise caiz olduğunu ifâde etmiştir. İhtilâfları karşılıklı tartışma, soru ve cevapları şeklinde ele alan Şâfiî, Allah'ın kitabı ve Resûlünün sünnetinde açıkça belirtilen konularda sû-i kastla yapılan ihtilâfların haram; te'vîl edilmesi mümkün ve ancak kıyas yoluyla ulaşılabilecek konulardaki ihtilâfların da caiz olduğunu ifâde etmiştir. Ona göre haram olan ihtilâflar, Allah'ın kitabı ve Resûlün sünnetine muhalefet edenlerdir ve bunlarda dinen açıkça yasaklanmıştır. Caiz olan ihtilâf ise, te'vîl edilmesi mümkün ve ancak kıyas yoluyla ulaşılabilecek konularda ortaya çıkarlardır. Meselâ, boşama ve vefat durumunda geride kalan eşin iddet durumları ve miras payı gibi konularda zikredilen farklı görüşler, bu gruba girmektedir. Dolayısıyla Şâfiî'ye göre ihtilâflar haram ve caiz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

İbn Teymiyye'ye (ö.728/1327) kadar, tefsîrdeki ihtilâflar daha çok "Kim kendi görüşüne göre Kur'ân'ı tefsîr ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın" veya "Kim kendi görüşüne göre Kur'ân'ı tefsîr ederse, isabet etse de hata yapmıştır"³⁸ hadislerine dayandırılarak, tefsîrde sapma ve hatalar şeklinde telakki edilmiştir. Ancak İbn Teymiyye'yle birlikte tefsîrdeki ihtilâfların hem tanımı, hem de ihtilâfların ele alınması ve değerlendirilmesi değişmiştir.

İbn Teymiyye, tefsîri için yazdığı Mukaddimesinde *Mecmûu'l-fetâvâ* ve *İktidâü's-sıraâtı'l-müstakîm* adlı eserlerinde ihtilâfın tanımını tenevvü ve tezâd şeklinde çeşitlilik üzerinden yapmış ve bu durumu şöyle izah etmiştir:

"Selefin tefsîrdeki ihtilâfları çok az olmuştur. Onların hükümlerle ilgili konulardaki

38 Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Kitâbü'l-ilm 5.

ihtilâfları tefsîrden daha çoktur. Ayrıca onlardan sahih olarak gelen ihtilâfların çoğu da, tezâd ihtilâfı olmayıp tenevvü ihtilâflarıdır". "Tenevvü ihtilâfları Kur'ân'ı anlamama, yanlış anlama veya Kur'ân'ın ruhuna ters düşen bir anlama değildir. Müfessirler arasında da birbirlerine zıt düşen açıklamalar da değildir. Bunlar sadece isim, sıfat, ibare ve ifâdelerde olan farklılıklardır".³⁹

Şâtübî (ö.794/1392) de Muvâfakât adlı eserinde ihtilâf ve ihtilâf sebeplerine değinmiş o da İbn Teymiyye gibi ihtilâfın tanımını çeşitlilik üzerinden yapmış, ancak çeşitlerini hakikî ve zahîrî olarak isimlendirmiştir. İkisinde de temel ayırım çeşitlilik üzerinden olmuştur. Tenevvü ihtilâfı, aynı âyetin farklı açılardan değişik yorumlarla tefsîr edilmesi; tezâd ihtilâfı ise âyetin maksadının dışında bir mânâ ile tefsîr edilmesidir.⁴⁰

Bergamalı Cevdet Bey'in (ö.1339/1925) ihtilâfları ele alış tarzı ve işleyişi İbn Teymiyye ile birebir örtüşmekte; hatta örnekler tamamen İbn Teymiyye çizgisindedir. O, tenevvü ihtilâflarını sûri ve tezâd ihtilâflarını hakikî ihtilâflar olarak isimlendirmeyi tercih etmiştir.⁴¹ Ancak bazı ihtilâf sebeplerini ondan eksik almıştır.⁴² Ömer Nasuhî Bilmen (ö.1391/1975) de ihtilâf konusuna *Tefsîr Tarihi, Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserlerinde değinmiş ve ihtilâfı "ittifâkın edilmemesi olarak tanımlamış, daha sonra o da ihtilâfı hakikî ve zâhirî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bir konu hakkında iki sözün birbiriyle kökten zıt ve karşıt olmasını "hakikî ihtilâf", aslında değil de görünüş itibariyle iki sözün birbirleriyle zıt ve karşıt olmasını "zâhirî ihtilâf" olarak açıklamıştır."⁴³ Bilmen'den sonra tefsîrde ihtilâflara değinen âlimlerden biri de Mehmed Sofuoğlu'dur (ö.1399/1987). Sofuoğlu'nun da ihtilâfları ele alış tarzında İbn Teymiyye'den etkilendiği görülmektedir.⁴⁴

39 İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l- fetâvâ*, XIII, 381; İbn Teymiyye tefsîrdeki ihtilâfları ikiye ayırıp, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, ve *Mecmû'u'l-fetâvâ* adlı eserlerinde sadece tenevvü ihtilâflarını ele almıştır. Bu konuda geniş bilgi için Bk. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 67-92.

40 Şâtübî, Ebû İshak, *Muvâfakât fi usûli's-şerîa*, Matbabatü'r-Rahmâniyye, Mısır, ts., c. 4, s. 214, 215.

41 Cevdet Bey, *Tefsîr Tarihi*, Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, ts., s. 41.

42 Örnekler için bk. Cevdet Bey, *age*, s. 41-49.

43 Ömer Nasuhî Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Bilmen Yayınları, İstanbul 1973, c. 1, s. 153.

44 Mehmed Sofuoğlu, *Tefsîre Giriş*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, s. 198-201.

1.4 Müstakil Eserlerde İhtilâf Çeşitleri

Yapılan araştırmalar neticesinde tefsîr ilminde XX. yüzyıla kadar ihtilâflarla ilgili geniş çaplı çalışmaların olmadığı görülmektedir. İhtilâf konusu tefsîr camiasını fıkıh, dil, kelâm ve hadîs ilimleri kadar meşgul etmemiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri Kur'ân tefsîrindeki ilk ihtilâfların îtikâdî ve fikhî meseleleri ele alan âyetlerde görülmesidir. İtikâdî ve fikhî konulardan bahseden âyetlerde görülen ihtilâflar aynı zamanda birer tefsîr ihtilâflarıdır. Ancak konu ve metod farkından dolayı ayrı müteâla edilmiş ve edilmektedir. Son asırda ise müfessirler, müfessir ihtilâfları, ihtilâfların sebepleri ve Kur'ân'a ve tefsîre etkileri üzerinde çeşitli akademik ve kültürel çalışmalar yapmaya da başlamışlardır.

Tefsîrde ihtilâflarla ilgili müstakil eserlerden biri de Suud b. Abdillâh el-Füneysân tarafından te'lif edilmiştir. Eserini bir mukaddime ve üç bölümden oluşturan Füneysân, giriş bölümünü tefsîr usûlüne, birinci ve ikinci bölümlerini ihtilâf sebeplerine ayırırken üçüncü bölümünü de ihtilâfın etkilerine tahsis etmiştir.⁴⁵ İhtilâflar konusunda farklı bir kompozisyon oluşturan Füneysân, eserinin ağırlıklı tarafını ilk dönemlerdeki kelâmî ve fikhî tartışmalara ayırmıştır.⁴⁶ Abdülilah Hûrî el-Hûrî ise, *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn fi âyâti'l-ahkâm* adlı yüksek lisans tezinde fikhî ihtilâflara müfessir bakış açısıyla yaklaşmıştır.⁴⁷ Muhammed Salih eş-Şâyi' de ihtilâf konusuna değinen başka bir tefsîr alimidir. O da tefsîrdeki ihtilâfları değerlendirirken meseleye tamamen İbn Teymiyye çizgisinde yaklaşmış, konuyu tenevvü ve tezâd üzerinden işlemiştir. Daha sonra ise tefsîrde meydana gelen ihtilâflarla ilgili pek çok misaller vermiştir.⁴⁸

M. Said Şimşek tefsîrdeki ihtilâflara günümüz açısından yaklaşmış, ilk önce Kur'ân'a dair bilgi verdikten sonra kısaca günümüz tefsîr ekollerinden bahsetmiştir. Daha sonra günümüzün tartışmaları konuları arasında kabul edilen kadın, nesh, sünnetin tefsîrdeki yeri, kıssaların hakikati, reenkas-

45 Suud b. Abdillâh el-Füneysân, *İhtilâfü'l-müfessirîn esbâbühu ve âsârühü*, Dâru İşbiliye, Riyad 1997.

46 Geniş bilgi için bk. Füneysân, *age*, s. 205-343.

47 Geniş bilgi için bk. Abdülilâh Hûrî el-Hûrî, *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn, fi tefsîri âyâti'l-ahkâm*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniv. Dâru'l-ulûm, Kahire 2001.

48 Şâyi', Muhammed Salih, *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn*, Mektebetü'l-ubeykan, Riyad 1995, s. 16-26.

yon vb. konulara yer vermiştir.⁴⁹

Bazı araştırmacılar da ihtilâfları tezâd veya inhirâf ayrımı üzerinden değerlendirmişlerdir. Bunların başında ise İslâm dünyasında Tefsîr usûlüne dair yazdığı kitaplarla tanınan Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö.1399/1978) gelmektedir. Onu ise *Usûlü't-tefsîr ve kavâidühü* adlı esriyle Hâlid Abdurrahmân el-Akk ve *Kur'ân Tefsîrinde Sapma ve Nedenleri* adlı kitabıyla Türkiye'den Abdülcelil Candan takip etmiştir.

Zehebî *el-İtticâhâtü'l-münharife* adlı eserinde daha çok tezâd ihtilâflarını ele almıştır. O, bu eserinde ihtilâfları ele alırken selefleri gibi davranmamış bütün ihtilâfları olumsuz/menfi yönden ele almış ve bunları çalışmasında değişik açılardan irdelemiştir. Bu eserinde o, tefsîrde ihtilâfların birincisi, mezhebî düşüncelere göre Kur'ân'ı tefsîr yapmaktan kaynaklandığını, diğerinin de Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğunu, Hz. Peygamber (s.a.s)'e indirildiğini ve nüzûl dönemi Arapçasını ve Arapçayı iyi bilmemekten kaynaklandığını ifade etmiştir.⁵⁰ Yukarıda ifade edildiği gibi Zehebî, tefsîrde tezâd ihtilâflarını/yanlış yönelişleri işlerken meseleyi konularına göre değil de mezheplere ve fırkalara göre ele almıştır. Öncelikli olarak rivâyetler/ahbariyyün ve kıssalar konusundaki ihtilâflar, daha sonra nahivciler, Mu'tezile, Şia, Arapça ve Arapça kaidelerini bilmeyenlerin ihtilâflarını yanlış yönelişler adı altında birlikte işlemiş, daha sonra ise Mu'tezile ve Şia'nın tefsîrdeki ihtilâflarını ortaya koymuştur. Hâricîlerle sûfileri bir başlık adı altında ele alan müellif, alt başlıklar halinde de bunları müstakil olarak incelemiştir. Zehebî, çalışmanın son bölümlerinde ise ilmî tefsîre, ilmî tefsîrdeki tezâd ihtilâflarına/yanlış yönelişlere, dindeki tecdid hareketlerine ve son asırda dinde reformu savunan müfessirlerin yanlış görüş ve inhirâflarına yer vermiştir.⁵¹

A. Candan kendinden önce varolan Zehebî çizgisinden hareket ederek tefsîrdeki ihtilâfları tezâd ihtilâfını merkeze alarak işlemiş ve bunlara "Tefsîrdeki Hatalar" ismini vermiştir. Tefsîrdeki hataları da kendi aralarında ikiye ayıran Candan, birincisini müfessirlerin yeterli araştırma ve inceleme yaptıktan sonra doğruya ulaşmak için sarfettikleri gayretler sonucu gayr-i

49 Bk. M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsîr Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2004.

50 Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *el-İtticâhâtü'l-münharife*, Mektebetü'l-vehbe, yy., 1986, ss. 20-22.

51 Geniş bilgi için bk. Zehebî, *el-İtticâhâtü'l-münharife*, ss. 1-110.

ihtiyârî olarak yapılanlar; ikincisini ise art niyetli kişiler, sapkın düşünce sahipleri, siyâsî çıkar ve din dışı akımların ortaya attıkları görüşler ve yorumlar olarak ifâde etmiştir. Tefsîrdeki hataların ekserisinin birinci türden olduğunu ve bunların fıkıh ilmindeki gibi icthâh hataları olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemiş; ikinci tür hataların ise kişiyi günaha sokmaktan onu dinden çıkarmaya kadar götüren çeşitli derecelerinin olduğunu belirtmiştir.⁵² Candan, tefsîrdeki tezâd ihtilâflarına dair yazdığı *Kur'ân Tefsîrinde Sapma ve Nedenleri* adlı eserini üç bölüm halinde işlemiştir. Eserinin birinci bölümünü, İslâm'da yanlış düzeltmenin önemine ayıran yazar, ikinci bölümünü tefsîrde sapma sebeplerine, üçüncü bölümünü ise tefsîrde sapma alanlarına ayırmıştır.⁵³ Muhammed Vehbi Dereli de *Tefsîrde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları* adlı eserinde tefsîrde düşülen hatalara ve bunlardan korunma yollarına değinmiştir.⁵⁴

2. Tefsîrde İhtilâf Çeşitlerinin Bazı Çıkmazları

Bu bölümde ihtilâfın çeşitlere ayrılması ve isimlendirilmesi noktasında bazı eksiklikler ele alınmıştır. İhtilâf kabul gören görüşe göre tenevvü ve tezâd üzerinden yapılırsa da tam bir kavram mutabakatı yoktur. Birinin tenevvü dediğine bir başkası sadece ihtilâf demek, tezâd dediğine de inhirâf ve sapma diyebilmektedir. Bazı usûlcüler de yanlış yönelişleri görmezden gelecek sadece ihtilâf olarak birbirinin alternatifi olan farklı yorumları algılamaktadırlar. İhtilâf çeşitlerinde tenevvü diye lanse edilen bazı ihtilâf türlerinin olumsuz yönlerine değinilmemekte, ihtilâf sebepleri de bazı usûlcüler tarafından üst perdeden basit bir şekilde ele alınmaktadır. İşte bu bölümde tefsîr usûlünde ihtilâf çeşitleri ve sebeplerinin bu olumsuz yönlerinin kısaca kritiği yapılmaktadır.

Tabiiinden sonra tefsîrdeki ihtilâflara batıl ve fasit te'vîl olarak yaklaşmış, selef yolunu takip etmeyen, re'y veya te'vîle başvuran müfessirler şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Bu tür yaklaşım yaklaşık olarak hicrî sekizinci asra kadar devam etmiştir. Mezkûr yüzyıldan itibaren ihtilâflar, *tenevvü* ve

52 Abdülcelil Candan, *Kur'ân Tefsîrinde Sapma ve Nedenleri*, Denge Yayınları, İstanbul 2000, s. 83, 84.

53 Geniş bilgi için bk. Candan, *age*, s. 1-352.

54 Bk. Muhammed Vehbî Dereli, *Tefsîrde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları*, Fecr Yay., Ankara 2009.

tezâd olmak üzere çeşitleri yönünden ikiye ayrılmıştır. Bu sınıflandırma, küçük değişikliklerle günümüze kadar gelmiş ve pek çok müfessir tatafindan da benimsenmiştir. İhtilâfların olumsuz tarafını teşkil eden yanlış yönelişlerin tezâd olarak isimlendirilmesinde bazı sakıncaların olduğu görülmektedir. Çünkü tezâta “uç nokta düzeyinde bir zıtlıktan” söz edilmesi gerekmektedir. Tefsîrde maksadı aşan yorumlara bakıldığında tenevvü olanlarıyla tezâd olarak isimlendirilen ihtilâflar arasında mutlâk mânâda bir zıtlıktan söz edilememektedir. Yani tefsîrde birisinin siyah dediğine diğerinin beyaz dediği bir hâdiseye yok denecek kadar azdır. Bu konuda çalışma yapan müfessirlerin eserlerine de bakıldığında onların tezâd dediğine pek ala başka bir müfessir tenevvü diyebilir. Nitekim bunun örnekleri de mevcuttur. Bu konuya Sehl et-Tüsterî (ö.283/896) ’nin Bakara sûresinin 35. âyeti hakkında söylediklerini örnek verebiliriz. *وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ* { *“Ve dedik ki: “Âdem! Eşinle birlikte cennete yerleşin, oradaki nimetlerden istediğiniz şekilde bol bol yeyin, sadece şu ağaca yaklaşmayın. Böyle yaparsanız zalimlerden olursunuz”.* Tüsterî, âyette geçen *وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ* } { *الشَّجَرَةَ* } ibaresini *“şu ağaca yaklaşmayın* şeklinde değil de “Allah (burada) gerçekte bir şeyleri yeyip içme ma’nâsını değil de O’ndan başka bir şeye himmet edilmesini kastetmiş” demektedir.⁵⁵

Şîî müfessirlerden de Bahrânî, ez-Zariyet 8. ve 9. *{يُؤْفَكُ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ}{إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ}* { *قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ* } “*Pek çeşitli kavil içinde, ondan çevrilen çevrilir.* (Sarhoşluk ve cehlet içerisinde bilmeden atıp tutarlar.)” âyetlerini şöyle tefsîr etmiştir. “Ebu Cafer’den rivâyet edildiğine göre *{إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ}* { *“Pek çeşitli kavil içinde”* ibaresi için, bu ümmet hilafet konusunda çok ihtilâf etmiştir, kim Ali’nin hilafetini kabul ederse cennete kim de kabul etmezse cehenneme gidecektir. *{يُؤْفَكُ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ}* “*Ondan çevrilen çevrilir*” ibaresi de Ali’ye işaret ediyor, dedi. Ali’nin (radiyallahü anhü)’a velâyetini kim kabul etmezse o cennete kabul edilmez demektedir.⁵⁶

Bu ince fark gözetilerek bu çalışmada -kavramsal düzeyde- kabul edilemeyen ihtilâflara “Yanlış Yöneliş Şeklindeki Farklı Yorumlar” ismi uygun görülürken kabul edilenlere de “Birbirinin Alternatifi Olan Farklı Yorumlar”

55 Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl et-Tüsterî, *Tefsîrü't-Tüsterî*, Muhammed Basil Uyün es-Sud, el-Heyetü'l-ammütü'l-Mısıriyye li'l-kitab, Mısır 1908, c. 1, s. 80.

56 Bahrânî, Seyyid Hâşim, *el-Burhân fi tefsîri'l-Kur'ân*, tahk. Müessesetü bi'set, Tahran 1416, c. 5, s. 158.

ismi tercih edilmiştir. Diğer yandan ulûmu'l-Kur'ân'da, tezâd ihtilâflarının yerine bazen "inhirâf ve sapma"; tenevvü ihtilâflarının yerine de sadece "ihtilâf" kavramının kullanıldığı görülmektedir. Zehebî, Akk ve Candan tezâd ihtilâflarını "inhirâf ve sapma" olarak isimlendirenler arasında; İbn Kesîr, Zerkeşî ve Suyûtî gibi âlimler de tenevvü ihtilâflarını sadece "ihtilâf" anlamında kullananlar arasında yer almışlardır. Şafîî, Şâtıbî, İbn Teymiyye, Bilmen ve Süleyman Mollaibrahimoğlu ise 3 *Makâle* adlı eserinde ihtilâfî "tezâd/hakikî ve tenevvü/zahirî" olmak üzere düalist bir yapı içerisinde ele almışlardır.

Yanlış yönelişler âyetin maksadının dışında bir mânâ ile tefsîr edilmesidir ki bu pek çok problemi de beraberinde getirmiştir. Bunda şüphe yoktur, ancak tefsîr literatürünün çoğunluğunu oluşturan birbirinin alternatifi olan farklı yorumların da kendi içerisinde bazı çıkmazlarının olduğu düşünülmektedir. Örnek verilecek olursa "müsemmanın farklı özelliklerle ele alınması veya örnekleme tefsîr tarzına misal teşkil eden⁵⁷ Bakara sûresinde yer alan {وَمِنْهُمْ مَّنْ يُّقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ} "Ey Rabbimiz! Bize dünyada da bir hasene ahirette de bir hasene ver"⁵⁸ âyetinde ihtilâflar olmuştur. Bu âyet-i kerîmede ifâde edilen *hasene* Katâde tarafından "sağlıklı beden ve yeterli miktarda rızık"; ahirete yönelik *hasene*'ne de sevap ve rahmet olarak tefsîr edilmiştir. Hz. Ali, dünyadaki *hasene*'yi salih bir kadın; ahiretteki *hasene*'yi de huriler şeklinde yorumlamıştır. Hasan Basrî ve Sevrî (ö.161/778) ise birinci *hasene*'yi "ilim ve hikmet", ikinci *hasene*'yi de "cennet" olarak da tefsîr etmiştir.⁵⁹

Bu açıklamaların tahlilini yapmak gerekirse bir âyet açıklanırken temsil kabilinden ve örnekle anlatım ayrı şeydir; bir örnekle âyeti müşahhaslaştırmak ayrı şeydir. Meselâ, Katâde'nin dünyaya yönelik *hasene*'nin "sağ-

57 Bk. İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 70; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. 3, s. 532-535; Suyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 176, 177; Cevdet Bey, *Tefsîr Tarihi*, s. 42; Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, s. 157, 158; Zehebî, Hüseyin, *et-Tefsîru ve'l- müfessirîn*, Dâru'l-hadîs, Kahire 2005, c. 1, s. 244; Sofuoğlu, *Tefsîre Giriş*, s. 199; Akk, Abdurrahmân b. Hâlid, *Usûli't-tefsîr ve kavâidühü*, Dâru'nehâis, Beyrut 1986, s. 84; Fehd er-Rûmî, *Usûlü't-tefsîr ve menâhicühü*, Mektebetü't-tevbe, Riyâd 1993, s. 43; Şadi Eren, "Kur'ân'ın Bütünlüğü ve Tefsîrde Tenevvü İhtilâfî" *EKEV*, Erzurum Kültür Vakfı Yay., Erzurum 1998, c. 1, sayı: 2, s. 26, 27; Şâyi', *Esbâbü İhtilâfî'l- müfessirîn*, s. 19.

58 el-Bakara, 2/201.

59 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. 1, s. 409-412; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 73; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. 1, s. 231, 232; Cevdet Bey, *Tefsîr Tarihi*, s. 42, 43.

lıklı beden ve yeterli miktarda rızık”; ahirete yönelik *حَسَنَةٌ* *hasene'* nin de sevap ve rahmet olarak tefsîr etmesi âyete sağlık, rızık ve rahmet gözlüğü ile bakıp âyeti buna; Hz. Ali, dünyadaki *hasene'* yi “salih bir kadın”; ahiretteki *حَسَنَةٌ* *hasene'* yi de “huriler” olarak açıklayıp âyeti sadece eşe; Hasan Basrî ve Sevrî (ö.161/778) de birinci *حَسَنَةٌ* *hasene'* yi “ilim ve hikmet”, ikinci *حَسَنَةٌ* *hasene'* yi “cennet” olarak açıklayıp sadece belli alana indirgemesi âyetin kapsayıcı yapısını daraltmakta, dolayısıyla tefsîrde inhirâflara yol açabilmektedir. Hakikatte âyet, sağlık, rızık, sevap, iyi bir eş ve cennet ve daha başka pek çok şeyi anlatıyor olabilir. Onun için müteahhirin dönemi müfessirleri, bir âyeti açıklarken selefin bu konudaki farklı görüşlerinden ya içlerinden kendilerine göre doğru olanları tercih etmişler ya da âyetin mânâ şümulunun daraltılma endişesinden dolayı aynı konuda pek çok görüşü cem etmek zorunda kalmışlardır. Yahut da kendileri bunların üzerine yeni yorumlar yapmak zorunda kalmışlardır.

Biraz daha çetrefilli bir alan olması hasebiyle ihtilâf sebeplerinden biri olan çok anlamlılık olgusundan kaynaklanan tenevvü ihtilâflarının sakıncaları üzerinde durmak faydalı olacaktır. Çok anlamlılık normalde tenevvü ihtilâfı gurubuna girmektedir. Fakat bunun da bazı problemleri yok değildir. Bir kelimenin çok anlama gelmesi, o kelimenin geçtiği kontekste, bu çok anlamlar arasında vüchat yapılması anlamına gelmez. Yani herhangi bir kelimenin üç anlamı farz edilsin ve bir müfessir o kelimeye üç anlamı birden veriyor. Ya da her müfessir birbirinden farklı mânâları seçiyor. Bu durum yerine göre pek çok problemi de beraberinde getirmektedir.

Bir kelimenin leksik ve filolojik açıdan pek çok anlamı vardır; ancak yerine göre bir metinde o anlamlardan sadece biri veya bir ikisi geçerlidir. Bunu sağlayan ise o kelimenin geçtiği kontekstir, bağlamdır. Metin içi ve dışı karineler o kelimenin hangi anlamda kullanıldığını ortaya koyar. Meselâ, A'râf sûresinde *إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْجَبَابِطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ* {*Âyetlerimizi yalan sayanlara ve onları kabule tenezzül etmeyenlere gök kapıları açılmayacak ve deve iğne deliğinden geçemedikçe onlar da cennete giremeyeceklerdir*}⁶⁰ âyetinde geçen *الْجَمَلُ* kelimesinin mânâsı konusunda müfessirler ihtilâfa düşmüşlerdir. Kelime mânâsı olarak *الْجَمَلُ* deve demektir. İbn Abbâs, İbn Cübeyr, Mücâhid, İkrime ve Şa'bi bunu te'vil ederek “gemi halatı” olduğunu söylemiştir. İbn

60 el-A'râf, 7/40.

Abbâs, “Yüce Allah, deve mânâsını murad ederek cemel kelimesiyle teşbih yapmaktan münezzehtir” demiştir⁶¹. Diğer yandan başka bir rivâyete göre bu kelime Said b. Cübeyr tarafından *el-cümmel*⁶², Abdülkerîm, Hanzala ve İbn Cübeyr tarafından *el-cümelü*, *el-cümlü* gibi okunuşlarından dolayı halat olarak da tefsîr edilmiştir⁶³. Ferrâ ve Taberî, cemel yani deve mânâsını tercih etmişlerdir⁶⁴. Mâtürîdî, tefsîrinde her iki kırâati de aktardıktan sonra işin doğrusunu en iyi Allah bilir demiştir⁶⁵. Râzî, Ferrâ’nın yolundan giderek hayvanların en büyüğünün deve, deliklerin de en küçük ve dar olanının iğne olması hasebiyle âyette kinaye yapıldığını ifâde etmiştir⁶⁶. Zemahşerî, Tabersî, Şevkânî, Âlûsî, Elmalılı ve Diyânet tefsîri bütün bu kırâatleri gözeterek mânâ vermeye çalışmışlardır. Ancak Tabersî, Şevkânî, Elmalılı ve İbn Aşûr, her iki mânâyı da verdikten sonra tercihlerini *deve iğne deliğinden geçmedikçe* yönünde kullanırlarken Vehbi Efendi ise sadece *deve iğne deliğinden geçmedikçe onlar da cennete giremeyeceklerdir* anlamını vermiş ve tercih etmiştir⁶⁷. Burada en uygun anlamın *deve iğne deliğinden geçmedikçe* olduğu düşünülmektedir. Çünkü burada hayvanların en büyüğü olan deve ile deliklerin de en küçük ve dar olan iğneyle kinaye yapılmıştır.

3. Tefsîrde İhtilâf Çeşitlerine Alternatif Bir Bakış Açısı

Arapça’da ihtilâf zannedildiği gibi sadece olumsuz farklılıkları ve anlaşmazlıkları ifade etmez. Kısaca olumlu olumsuz her türlü farklılığı karşılayan ihtilâf; mutlak zıddı, birbiriyle çelişen görüşleri, asılsız iddiaları, birbirine alternatif doğru görüşleri ve bir lafzın karşısında yer alan bütün kavramları

61 Râzî, Fahrudîn, *Mefâtihu’l-ğayb*, Dâru’l-Beyrut 1990, c. 14, s. 82.

62 Âlûsî, Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhu’l-meânî*, Dâru’l-fikr, Beyrut 1997, c. 13, s. 176.

63 Taberî, *Câmiu’l-beyân*, c. 7, s. 234-238; Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, c. 13, s. 176, 177; Elmalılı, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul, ts., c. 14, s. 39; Hayreddin Karaman ve diğerleri, (Heyet) *Kur’ân Yolu*, DİB Yay., Ankara 2007, c. 2, s. 526; Şâyi’, *age*, s. 68.

64 Ferrâ, *Meânî’l-Kur’ân*, I, 379; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, c. 8, s. 234.

65 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehli’s-sünne*, c. 2, s. 231.

66 Râzî, *age*, c. 14, s. 81, 82.

67 Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf*, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut 1997, II, 99; Tabersî, *Mecmeu’l-beyân*, c. 3-4, s. 520; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu’l-kadîr*, Dâru’l-ma’rife, Beyrut 1997, c. 2, s. 257; Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, c. 13, s. 176, 177; Elmalılı, *Hak Dini*, c. 4, s. 39; Vehbi Efendi, *Hulâsatü’l-beyân*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, c. 4, s. 1626; Heyet, *Kur’ân Yolu*, c. 2, s. 526.

açıklamaktadır. Bunu teknik terimlerle ifade etmek gerekirse ihtilâf tezâdı, nakzı, inhirâf, tenevvü ve mukabili içerisinde barındıran bir şemsiye bir kavramdır. Arapça’da mukâbil denildiğinde bir anlamın karşısında yer alan bütün farklılıklar anlaşılmalıdır. Tefsîrde makbul olmayan ihtilâflar tezâd olarak adlandırıldığı için zıt kavramının üzerinde durmamız gerekecektir. Mesele ihtilâf olduğunda zıt mukabillerin en uçlarını ifade etmektedir. Yine ihtilâfın mukabillerinden olan nakız ise yerine göre zıt anlamlarında kullanılmaktadır. İhtilâf ise bunların hepsini içine alan genel ve kapsayıcı bir kavramdır. Meselâ ihtilâfın tam zıddını “ittifak” kelimesi oluşturmaktadır. Mukabillerini de sırasıyla “icma”, “tenevvü”, “vifâk”, “tevhîd” ve “beraberlik” gibi kelimeler oluşturmaktadır. İttifakın mukabillerini ise “işkâl”, “işti-bah”, “farklılık”, “teâruz”, “tenâkuz” ve “nizâ” kelimeleri oluşturmaktadır. Bu semantik ayrıma göre tefsîrde, Kur’ân ve sünnetin dışına çıkılarak yapılan yorumlara tezâd ihtilâfları denilmiştir. Ancak “tezâd” kavramı anlam olarak açıklaması yapılan şeylerin uç düzeyde bir birinin karşıtı anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla tefsîrde birbiriyle mutlak karşıtlık oluşturan ihtilâflar tezâd ihtilâfî olarak kabul edilmelidir. Örnek verilecek olunursa mut’a nikâhı ve ricat meselesini Ehl-i sünnet kabul etmezken Şia kabul etmektedir. Kur’ân’a ve sünnete kapsamlı ve bütüncül bir şekilde bakıldığında bunların hak olmadığı görülecektir. Dolayısıyla Şia’nın bu konudaki görüşleri tezâd ihtilâfî gurubuna girmektedir. Diğer yandan bazı ihtilâflar da vardır ki bunlar yüzde yüz bir şeyin zıddı olmayabilir. Meselâ, israiliyyât meselesi gibi. Bunda Kur’ân’a ve sünnete muhalif görüşler bulunabilir fakat israiliyyattan kaçınan müfessirlerin yorumlarıyla karşıtlık oluşturamayabilir. Bunların çoğunda Kur’ân’ın esas amacı unutulup pek çok gerekli gereksiz ayrıntılara girildiği için bunlar tezâd kapsamına alınmıştır. Tüm bu sebeplerden dolayı tarafımızdan şöyle bir ayrımın daha isabetli olacağı düşünülmüştür.

3.1 Birbirinin Alternatifi Olan Farklı Yorumlar

Tarafımızdan birbirinin alternatifi olan farklı yorumlar olarak isimlendirilen tenevvü ihtilâfları hakikatte (tezâd) olmayıp, bir lafzın müfessirler tarafından farklı isimlerle ifâde edilmesinden ve muhatapların dikkatini konunun bir yönüne çekmek istenilmesinden kaynaklanan, konunun özü ile değil de

ayrıntılarla ilgili farklı yorumlar veya değişik tefsîr beyanlarıdır. Bu tür ihtilâflar müfessirler tarafından caiz kabul edilip övülmüştür.⁶⁸

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerîm'in kendine has yapısı, dil özellikleri ve üslubu vardır. Buna bir de yapıları, karakterleri, kapasiteleri ve eğitim düzeyleri farklı müfessirler eklenince bir takım değişik görüşlerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bunlara bağlı olarak birden çok mânâyâ gelebilme ihtimali olan bazı âyetleri müfessirlerin farklı yorumlamaları tefsîr için hem bir çeşitlilik hem de birer zenginlik olmuştur. Bu tür ihtilâflar ilk devirlerde görüldüğü gibi günümüzde de görülmeye devam etmektedir.

Tenevvü ihtilâflarında Kur'ân'ın anlaşılabilmesi, yanlış anlaşılması ve Kur'ân'ın ruhuna ters düşen bir anlama problemi yoktur. Müfessirler arasında birbirlerine zıt düşen açıklamalar da yoktur. Bu ihtilâf çeşidinde sadece isim, sıfat, ibâre ve ifâdelerde olan bazı farklılıklar vardır. Genelde tâlî meselelerde meydana gelen bu tür ihtilâflar müslümanlar için bir rahmettir. Tenevvü ihtilâfı şeklinde sarfedilen her söz ve kelamın doğru olabilme ihtimali de çok yüksektir. Bu tür ihtilâflarda, müfessirler arasında görülen bu tür ihtilâflar, sahabe ve tabiiler arasında görülen ihtilâflara benzemektedir.⁶⁹

Her ne kadar pek çok âlim makbul farklılıkları tenevvü ihtilâfları olarak adlandırsa da bizce bunun bazı sıkıntıları vardır. Çünkü tenevvü ihtilâflarının da kendi aralarında bazı dereceleri vardır. Bu derecelerinin oranlarını her ne kadar tesbir etmek tam mümkün olmasa da en azından tenevvü ihtilâfları mutlak ve nisbî olarak ikiye ayrılmalıdır. Meselâ, Fatîha sûresinde yer alan { الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ } "doğru yol"⁷⁰ lafzını Hz. Ali (ö.40/661), "Kurân"; Câbir b. Abdullah (ö.78/697)" ve Muhammed b. Hanefiyye, (ö.81/700), "İslâm dini", İbn Abbâs (ö.68/687), "eğrisi olmayan dosdoğru yol olan Allah'ın dini"; Hasan Basrî (ö.130/747) ve Ebu'l-Âliye (ö.90/708) de "Resûlullah, Â-i beyti ve sahâbîler" şeklinde tefsîr ederlerken daha sonraki müfessir-

68 Bk. İbn Teymiyye, *İktidâü's-sırâtü'l-müstakîm*, c. 1, s. 128-130; Şâyi', *Esbâbü ihtilâfü'l-müfessirîn*, s. 14.

69 İbn Teymiyye, *İktidâü's-sırâtü'l-müstakîm*, c. 1, s. 128-130; İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-fetâvâ*, c. 13, s. 381. İbn Teymiyye tefsîrdeki ihtilâfları ikiye ayırıp sadece tenevvü ihtilâfını tefsîrde ihtilâflar olarak kabul ettiği için böyle demiştir. Bu çalışmada ise tefsîrde ihtilâfları tenevvü ve tezâd ihtilâfı olarak ele alınacağı için sahabe ve tabiin arasında Kur'ân-ı Kerîm'i anlama noktasında pek fazla görülmeyen daha sonraki devirlerde ortaya çıkan tezâd farklılıkları da ele alınacaktır. Gerçi İbn Teymiyye de tezâd ihtilâfını kavram olarak kullanmış ve bunu daha çok "İktidâü's-sırâtü'l-müstakîm" adlı eserinde işlemiştir.

70 Fatîha, 1/6.

ler tarafından bu “Kur’ân’a uyma, İslâm’ın emirlerini yerine getirme, İslâm milleti, ehl-i sünnet ve’l-cemaat, kulluk yolu, Allah ve Resûlüne itaat” şekillerinde tefsîr edilmiştir.⁷¹ Dolayısıyla bu tür farklı yorumlar neticede aynı şeyi ifade ettiği için mutlak tenevvü denilebilir.

Nisbî tenevvü’ye de Tevbe sûresindeki {انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ} (Ey müminler!) *Gerek hafif, gerekse ağır olarak hep birlikte savaşa çıkın*⁷² âyetinde geçen خِفَافًا وَثِقَالًا *hifaf ve sikal* kelimelerine verilen anlamlar örnek olarak verilebilir. Mezkûr lafızları Ali b. Ebî Talha (ö.130/747 veya 143 760), Hasan Basrî, Şa’bi (ö.109/727), İkrime (ö.105/723), Mücâhid (ö.103/721), Ebû Salih, İbn Zeyd tarafından “gençler ve ihtiyarlar”; İbn Abbâs tarafından “zenginler ve fakirler”; Zeyd b. Eslem (ö.136/753) tarafından da “bekârlar ve evliler” olarak tefsîr edilmiştir⁷³. Kısa- ca ifade edilen bu görüşlerin yanı sıra bu âyete daha pek çok farklı anlamlar da verilmiştir⁷⁴. Ancak bu tefsîrlerin her biri خِفَافًا وَثِقَالًا *hifaf ve sikal* kelimele- rinin ifade ettiği anlamın sadece belli bir kısmını açıklamaktadır. Dolayısıyla bu tür farklılıklar nisbî tenevvü ile adlandırılması gerekmektedir.

3.2 Yanlış Yöneliş Şeklindeki Farklı Yorumlar

Tefsîrde tezâd/karşıtlık ihtilâfî, tenevvü ihtilâfî gibi bir lafzın müfessirler tara- fından farklı isimlerle ifâde edilmesi ve müfessirlerin muhatapların dikkat- lerini bir konunun önemine çekme amaçlarının olmadığı ihtilâflardır. Bu tür ihtilâflar tenevvü ihtilâfları gibi tâlî meselelerde meydana gelen ayrıntılarla ilgili ihtilâflar olmayıp meselenin iç yüzünde ve temelinde olan ihtilâflar ve farklılıklardır. Bunlar, birbirine zıt veya birbirleriyle çelişen farklı açıklama-

71 Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. 1, s. 108-110; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 69; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. 1, ss. 26,27; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, c. 1, s. 39, 40; Suyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 176, 177; Cevdet Bey, *Tefsîr Tarihi*, s. 41, 42; Zehebî, *et-Tefsîru ve'l- müfessirûn*, c. 1, s. 244; Sofuoğlu, *Tefsîre Giriş*, s. 198, 199; Akk, *Usûlü't-tefsîr*, s. 190; Rûmî, *Usûlü't-tefsîr*, s. 42, 43; Eren, Şadi, “Kur’ân’ın Bütünlüğü ve Tefsîrde Tenevvü İhtilâfî” *EKEV*, Erzurum Kültür Vakfı, Ankara 1998, s. 25; Şâyi’, *Esbâbü ihtilâfî'l-müfessirîn*, s. 18.

72 et-Tevbe, 9/41.

73 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. 10, s. 178-180; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 2, s. 260; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. 8, s. 150; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. 2, s. 343, 344; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, c. 10, s. 151; Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, s. 157.

74 Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. 10, s. 178-180; Zemahşerî, *age*, c. 2, s. 260; Kurtubî, *age*, c. 8, s. 150; İbn Kesîr, *age*, c. 2, s. 343, 344; Âlûsî, *age*, c. 10, s. 151.

lardır.⁷⁵ Kur'ân tefsîrinde bu tür ihtilâflar daha çok rivâyet tefsîrinden dirâyet tefsîrine geçildikten sonra görülmeye başlamıştır. Bu tür ihtilâflar, hataların dışında genellikle hevaya uyma, mezhep taassubu, sapık fikirler, eksik ilim ve bozuk bir itikattan kaynaklanmaktadır.⁷⁶

Cevdet Bey yanlış yönelişlerin “batıl ve bozuk bir mezhebi yaymak, ilahî kelâmı ona tabi kılmaya çalışmak; tefsîr için gerekli ilimleri bilmemek; mutlâk müteşâbihler konusunda kesin hüküm vermeye çalışmak; delili olmadan Allah'ın muradı hakkında kesin söz söylemek ile âyetlerin hevâ ve arzuya göre yorumlanması”ndan kaynaklandığını ifade etmiştir.⁷⁷ Bunlardan bir kısmı, müfessirlerin yeterli araştırma ve inceleme yaptıktan sonra doğruya ulaşmak için sarfettikleri gayretler sonucu âyete doğru mânâ veremeyip gayr-i ihtiyârî olarak ortaya çıkan ihtilâflardır. Bu durumda olan müfessirler halis niyetli ve doğruya ulaşmak için bütün imkânlarını seferber ettikleri için mâzur sayılırlar. Kur'ân'ı anlamak için herhangi bir art niyeti olmayan ve sağlam yöntemlere başvurup doğruya isabet edemeyen müfessirlerin yaptıkları yanlışlar bu grupta ve hata olarak değerlendirilmelidir.

Dolayısıyla yanlış yöneliş şeklindeki farklı yorumlar kendi aralarında hatalar ve inhirâflar olmak üzere en az iki alt başlığa ayrılmalıdır. İnhirâfa örnek {يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ} “Onların her ikisinden inci ve mercan çıkar”⁷⁸ âyeti verilebilir. Mesela ehl-i bid'a müntesibi bazı gruplar bu âyeti mücerret olarak kendi mezheplerini destekler mahiyette هُمَا “hümâ” zamirinden kasdın “Hz. Ali ve Fatıma” olduğu, {الْأُلُؤُ وَالْمَرْجَانُ} “inci ile mercan” ifadesinin de Hz. Hasan ve Hüseyin'e işâret ettiğini söylemişlerdir.⁷⁹

Hataya örnek ise Mücâhid, İsrâ sûresi 79. âyetini tefsîr ederken teşbihi andıran söylemlerden kendisini kurtaramamıştır. {وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدُ بِهِ نَافِلَةً لَكَ} “Sana mahsus bir namaz olmak üzere gecenin bir kısmında kalkıp Kur'ân oku, teheccüd namazı kıl. Böylece Rabbinin seni makam-ı mahmûda eriştireceğini umabilirsin”⁸⁰ âyetinde geçen عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا

75 İbn Teymiyye, *İktidâü's-sırâtü'l-müstakîm*, c. 1, s. 130; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, s. 75; Bilmen, *age*, c. 1, s. 153; Şâyi', *Esbâbü ihtilâfü'l-müfessirin*, s. 23, 24.

76 Şâyi', *age*, s. 16, 17.

Şâyî burada bunları tezâd ihtilâfı için ifâde etmiş. Bu çalışmada ise eksik ilim ve mezhep taassubu dışındakiler inhirâf ihtilâfları içerisinde değerlendirilmiştir.

77 Cevdet Bey, *Tefsîr Tarihi*, s. 50.

78 er-Rahmân, 55/22.

79 Cevdet Bey, *Tefsîr Tarihi*, s. 49.

80 el-İsrâ 17/79.

مَحْمُودًا ifadesini “Arşın üzerine kendisi ile birlikte oturttu” şeklinde tefsîr etmiştir.⁸¹

Sonuç

Tefsîrde ihtilâflar, ulûmu'l-Kur'an, tefsîr usûlleri ve tefsîr mukaddimelerinde tanımına girilmeksizin çeşitleri, te'vîlin sakıncaları ve tenevvü-tezâd üzerinden birkaç sebep zikredilerek, bunlar da alt alta sıralanarak ele alınmıştır.

Bu makalede, ihtilâf sebeplerine girmeksizin özellikle ihtilâf çeşitleri ele alınmıştır. Bu yapılırken de önce ihtilâfın tanımı, sonra tefsîr mukaddimeleri, ulûmu'l-Kur'an, tefsîr usûlleri ve ihtilâfa dair müstakil eserlerde ihtilâf çeşitlerinin bir değerlendirilmesi yapılmış, tefsîr özelinde ulâmanın meseleye yaklaşımı ortaya konulmuştur. İhtilâf literatürünün en büyük eksikliği tarih boyunca tenevvü ve tezâd üzerinden işlenmiş olmasıdır. Oysaki geleekten iktibas edilen tenevvü-tezâd ayrımının ihtilâfları çeşitlendirmede hem yetersiz hem de günümüz açısından pek anlaşılır olmadığıdır. Bundan yola çıkarak bu makalede, ihtilâf çeşitlerinin makbul olanları *birbirinin alternatifini olan farklı yorumlar*, makbul olamayanları da *yanlış yönelişler şeklindeki farklı yorumlar* olarak isimlendirilmiştir. Bu isimlendirmeye de yetinilmemiş, her ikisi de alt başlıklara ayrılmış, birbirinin alternatifi olanlar, *mutlak ve nisbî tenevvü*, yanlış yönelişler de *hatalar ve inhirâflar* olarak ikiye ayrılmıştır.

Tefsîrde ihtilâf sebeplerinde olduğu gibi çeşitlerinin de genel olarak değerlendirilmesi, sonra alt başlıklara ayrılması gerekmektedir. Meselâ tenevvü kelimesi birbirinin alternatifi olan yorumları ifade etmekte fakat bu alternatiflerin derecesi aynı değildir. Durum tezâd ihtilâfları için de geçerlidir. Tefsîrde tezâd ihtilâflarına verilen örneklerin hepsi aynı düzeyde değildir. Bunların çok azı aralarında zıtlık oluştururken bazen de oluşturmamaktadır. Mesela, bazı âlimler isrâiliyyata fazla dalmayı tezâd grubuna koymuştur. Ancak esasta isrâiliyyat, isrâiliyyata yer vermeyen bir müfessirler zıtlık oluşturmamaktadır. Dolayısıyla tefsîr ihtilâf literatüründe bu nüanslar ihmal edilmemelidir.

81 Tâberî, *Câmiü'l-beyân*, c. 15, s. 181.

Kaynakça

- Âlûsî, Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhu'l-meânî*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1997.
- Akk, Abdurrahman b. Halid, *Usûlü't-tefsîr ve kavâidühü*, Dâru'n-nehâis, Beyrut 1986.
- Aydın, Muhammed, "Âyetleri Yorumlamada Düşülen Hatalar Üzerine Bir İnceleme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adapazarı 2001, sayı: 4
- Bahrânî, Seyyid Hâşim, *el-Burhân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Müessesetü bi'set, Tahran 1416.
- Bilmen, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Bilmen Yay., İstanbul 1973.
- Candan, Abdülcelil, *Kur'ân Tefsîrinde Sapma ve Nedenleri*, Denge Yayınları, İstanbul 2000.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali Râzî, *Muhtasarı ihtilâfi'l-ulemâ li't-Tahâvî*, neşr.: Abdullah Nezir Ahmed, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1995.
- Cevdet Bey, Tefsîr Tarihi, Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, ts.
- Çakan, İsmail L., *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İslâmi İlimler Vakfı Neşriyatı, İstanbul 1982.
- Dereli, Muhammed Vehbî, Tefsîrde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları, Fecr Yay., Ankara 2009.
- Dihlevî, Şah Velîyyullah, *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf*, neşr.: Abdulfettâh Ebû Çudde, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1997.
- Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl et-Tüsteri, *Tefsîrû't-Tüsteri*, Muhammed Basil Uyun es-Sud, el-Heyetü'l-ammethü'l-Misriyye li'l-kitab, Mısır 1908.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul, ts.
- Eren, Şadi, "Kur'ân'ın Bütünlüğü ve Tefsîrde Tenevvü İhtilâfı" *EKEV*, Erzurum Kültür Vakfı Yay., Erzurum 1998, c. 1, sayı: 2.
- Fehd er-Rûmî, *Usûlü't-tefsîr ve menâhicühü*, Mektebetü't-tevbe, Riyâd 1993.
- Feyrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kub, *el-Kamûsu'l-muhît*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1987.
- Feyrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kub, *Basâiru zevi't-temyiz*, el-Mektebetü'l-ilmîyye, Beyrut, ts.
- Füneysân, Suud İbn Abdillâh, *İhtilâfî'l-müfessirîn esbâbühü ve âsârühü*, Dâru İşbilye, Riyad 1997.
- Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'ân Yolu*, DİB Yay., Ankara 2007.
- Hûrî, Abdülilâh Hûrî, *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn, fi tefsîri âyâtî'l-lahkâm*, Kahire Üniv. Dâru'l-ulûm, Ahmed Yûsuf Süleyman Dan, Kahire 2001.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Katar 1977.
- İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, Dâru'l-kütübî'l-hâdis, Kahire 1973.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, Beyrut 1993.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, tahk.: Abdülkadir Atâ), Müessesetü kütübî's-sekâfiyye, Beyrut 1998.
- İbn Manzûr, Ebulfadl, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1990.
- İbn Teymiyye, *İktidâü's-siraâtî'l-müstakîm*, tahk.: Nasır b. Abdülkerim Akl, Şirketü'l-ubeykân, Riyâd 1984.
- İbn Teymiyye, *Mecmûu'l- fetâvâ*, Mektebetü'l-meârif, Ribat/Mağrib, ts.
- İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, Dâru's-sahâbet't-turâs, Batanta 1988.
- İbnü'l-Enbârî, Ebu'l-Berakât Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Saîd, *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-nehviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk.: Muhyiddin Abdulhamîd, Matbaatu's-seâde, Mısır 1955.
- İsfehânî, Râğîb, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts.

- Kermî, Hasan Said, *el-Hâdi ilâ luğati'l-Arab*, Dâru Lübnan, Beyrut 1991.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye*, Mısır 1967.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *3 Makale*, Süleymaniye Vakfı, İstanbul, İstanbul 2000.
- Özen, Şükrü, "İhtilâf", *DİA*, İSAM Yay., İstanbul 2000.
- Râzî, Fahrudîn, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru'l-Beyrut 1990.
- Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsîre Giriş*, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- Suyûtî, Celâluddin, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru't-turâb, Kahire 1985.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, thk.:Ahmed Muhammed Şakir, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1940.
- Şâtıbî, Ebû İshak, *Muvâfakât fi usûli's-şerîa*, Matbatatü'r-Rahmâniyye, Mısır, ts.
- Şâyi', Muhammed Salih, *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn*, Mektebetü'l-ubeykan, Riyad 1995.
- Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsîr Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2004.
- Taberî, İbn Cerir Ebû Cafer, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1995.
- Taberî, İbn Cerîr Ebû Cafer, *İhtilâfu'l-fukahâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, ts.
- Tahavî, Ebû Cafer, *Şerhu müşkili'l-âsar*, nşr.: Şuayb Arnaût), Müessesetü'risâle, Beyrut 1994.
- Tekineş, Ayhan, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yay., İstanbul 2002.
- Vehbi Efendi, *Hulâsatü'l-beyân*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Zebidî, Muhibbiddin, *Tâcu'l-ârûs min cevâhiri'l-kâmus*, tahk.: Ali Şibrî, Dâru'l-fikr, Beyrut 1994.
- Zehebî, Hüseyin, *el-İtticâhâtü'l-münharife*, Mektebetü'l-vehbe, yy., 1986.
- Zehebî, Hüseyin, *et-Tefsîru ve'l- müfessirûn*, Dâru'l-hadîs, Kahire 2005.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed Abdullah, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, yy., 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-Kur'ân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, Mısır 1372 H.